

УДК 343.131

РОЛЬ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ У ВИРІШЕННІ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ПОТЕРПІЛИХ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УКРАЇНІ

Тлепова М.І., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту принципів кримінального провадження, їх ролі у виконанні завдань кримінального провадження щодо потерпілих від кримінальних правопорушень. Розглядаються питання правового статусу постраждалих осіб у ході правореалізації.

Ключові слова: потерпілий, принципи, засади, доступ до правосуддя, безпосередність, змагальність, розумні строки, публічність, диспозитивність.

Статья освещает сущность и содержание принципов уголовного производства, их роль в выполнении задач уголовного производства в отношении потерпевших от уголовных правонарушений. Рассматриваются вопросы правового статуса пострадавших в ходе правореализации.

Ключевые слова: потерпевший, принципы, доступ к правосудию, непосредственность, состязательность, разумные сроки, публичность, диспозитивность.

Тлепова М.І. THE ROLE OF DEMOCRATIC PRINCIPLES IN SOLVING CRIMINAL PROCEEDINGS FOR VICTIMS OF CRIMINAL OFFENSES

The article is devoted to the nature and content of the principles of criminal proceedings, their role in the tasks of criminal proceedings for victims of criminal offenses. Consider the legal status of the victims during the implementation of the right.

Key words: victim, principles, principles of access to justice, spontaneity, competition, reasonable time, publicity, dispositive.

Сучасний стан розбудови української державності ознаменувався недавнім прийняттям нового КПК, суттєвою ознакою якого є закріплення окремою главою засад кримінального провадження. Термін «засада» використовується законодавцем також при формулюванні ст. 129 Конституції України щодо основних начал кримінального судочинства. Відомо, що більшість положень Закону мають основоположний характер і, таким чином, претендують на визнання їх принципами права. Проте термін «принцип» у тексті Конституції застосовано лише один раз зі словосполученням «верховенство права»: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» (ч. 1 ст. 8). У зв'язку із цим видається слушним питання щодо співвідношення понять «засада» та «принцип», їх ролі у механізмі захисту прав особи у сфері кримінального провадження.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає засади як вихідні, головні положення, принципи [1, с. 419]. Принципи визначаються як основні, вихідні положення якої-небудь теорії, вчення, науки [2, с. 325]. У загальнонауковому значенні, таким чином, наявна тотожність понять «засада» та «принцип». Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства також свідчить про використання обох цих термінів як синонімів (ч. 1 ст. 8, ч. 3 ст. 336 КПК).

Як справедливо зазначає Т.М. Добровольська, «якщо ми хочемо дізнатися, яким є кримінальний процес держави, ми маємо встановити, якими є принципи, що визначають зміст цього процесу» [3, с. 5].

Проблематиці відповідної спрямованості присвятили свої дослідження такі відомі правознавці колишнього СРСР, як В.П. Бож'єв, О.В. Волколуп, К.Ф. Гуценко, Т.М. Добровольська, П.С. Елькінд, З.З. Зінатулін, Л.Б. Зусь, В.М. Кудрявцев, О.М. Ларін, П.А. Лупинська, Я.О. Мотовловкер, І.Л. Петрухін, В.М. Савицький, М.С. Строгович, М.О. Чельцов та інші.

Засади кримінального провадження досліджувалися у працях таких відомих українських вчених, як Ю.П. Аленін, С.А. Альперт, І.Л. Беспалько, В.Г. Гончаренко, С.А. Гриненко, Ю.М. Грошевий, В.С. Зеленецький, В. Капліна, О.П. Кучинська, О.М. Ларін, Л.М. Лобойко, В.Т. Мальяренко, В.І. Маринів, Т.М. Мирошніченко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, Д.В. Філін, В.П. Шибіко, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, інші.

Загальновідомо, що галузеве законодавство, у тому числі й кримінальне процесуальне, має розроблятися відповідно до конституційних засад судочинства, які обумовлюють регулювання кримінальних процесуальних відносин таким чином, щоб здійснення прав і законних інтересів осо-

би не ставилось у залежність від діяльності органів досудового розслідування чи суду й мало надійний механізм для реалізації правового захисту. Саме для цього правова держава повинна мати систему процедур, механізмів та інститутів, що гарантують захист суб'єктивних прав людини. Одним із таких регуляторів є принципи (засади) кримінального процесу. Найбільш поширеним у науці кримінального процесуального права є розуміння їх як закріплених у законі визначальних, фундаментальних положень щодо закономірностей та найбільш суттєвих властивостей кримінального процесу, які обумовлюють їх значення як засобу для захисту прав і свобод людини та громадянина, а також для врегулювання діяльності органів та посадових осіб, які ведуть кримінальний процес [4, с. 53].

Загальна теорія права визначає принципи як засади, що впливають із ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найбільш істотні риси чинної правової системи [5, с. 220].

Значення принципів як норм вищого ступеня нормативності полягає перш за все у тому, що кожне рішення правозастосовника, яке приймається з порушенням їх вимог, повинно підлягати скасуванню, тобто дотримання принципів є гарантією винесення законних та обґрунтованих рішень, реалізації прав та законних інтересів особи у кримінальному судочинстві [6, с. 4].

Значну роль принципи кримінального провадження відіграють у ході подолання прогалин у законодавстві (ч. 6 ст. 9 КПК). Будучи ціннісними орієнтирами, вони використовуються у разі правозастосування за аналогією, вносять упорядкованість при субсидіарному застосуванні норм права (цивільний позов у кримінальному процесі – ч. 5 ст. 128 КПК). Крім того, вони є вихідними положеннями для тлумачення окремих норм кримінального процесуального права [4, с. 53].

Практичне значення принципів полягає у тому, що вимоги, які містять їх положення, спрямовують законотворчу діяльність держави. Будь-яке нововведення у кримінальне процесуальне законодавство підлягає перевірці на предмет його відповідності системі принципів кримінального судочинства [7, с. 6–7].

Принципи кримінального провадження тісно пов'язані з його завданнями, якими у відповідності зі ст. 2 КПК України є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупе-

редженого розслідування та судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Завдання кримінального провадження складаються з норм-програм, які на загальнотеоретичному рівні вважаються за такі, що мають більш високий ступінь нормативності у порівнянні із звичайними нормами права. Саме норми-програми, як правильно зазначено у наукових дослідженнях на рівні загальної теорії права, обумовлюють наявність норм-принципів як засобів, спрямованих на досягнення відповідних цілей та вирішення завдань юридичної діяльності [8, с. 51]. Це дає достатні наукові підстави вважати принципи одним із елементів механізму правового регулювання [9, с. 43].

Дослідження співвідношення першочергових завдань кримінального провадження щодо захисту особи від кримінальних правопорушень та принципів кримінальної процесуальної діяльності, спрямованих на реалізацію цих завдань стосовно потерпілих є **метою даної роботи**.

Розглянемо окремі принципи кримінального провадження, які здійснюють найбільший вплив на процес реалізації потерпілим своїх прав і обов'язків та відіграють значну роль у вирішенні завдань кримінального провадження.

Одним із таких принципів є принцип доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень (п. 14 ст. 7, ст. 21 КПК). У п. 4 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою зазначено, що постраждалі мають право на доступ до механізмів правосуддя та якнайшвидшу компенсацію завданих збитків у відповідності з національним законодавством [10].

Європейський Суд з прав людини при розгляді справи «Голден проти Англії», встановив, що ст. 6 Конвенції про захист прав людини, окрім права на справедливий суд, включає також і гарантію доступу громадян до суду, не дивлячись на те, що текст цієї статті не говорить нічого про право на доступ до правосуддя. Суд вказав на неможливість забезпечення поваги до принципу верховенства права без гарантії вільного доступу до суду [11].

В юридичній літературі використовуються різні визначення цього принципу, а саме: вільний доступ до правосуддя, доступність правосуддя, вільний і рівний доступ до

суду, доступність суду, свобода доступу до суду. О.М. Овчаренко зазначає, що ці терміни рівнозначні, а основна розбіжність виявляється у невизначеності того, яке явище правової реальності ми маємо на увазі: суд як уповноважений законом єдиний орган здійснення судової влади чи правосуддя як специфічну діяльність суду [12, с. 29].

Забезпечення державою права на доступ до правосуддя та справедливого поведження з жертвою кримінальних злочинів Ю.М. Грошевим розглядається як нормативно закріплена й забезпечена державою реальна можливість кожної зацікавленої особи на безперешкодне звернення безпосередньо до компетентних державних органів та суду за відновленням своїх порушених прав, свобод і законних інтересів [13, с. 546].

Чинним КПК принцип доступу до правосуддя сформульовано у ст. 21. Сутність його полягає у тому, що «кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону... Кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків, у порядку, передбаченому КПК...».

Важливою передумовою участі потерпілого у кримінальному провадженні, що обумовлює ефективність захисту його прав, є забезпечення права постраждалої особи на звернення до компетентних державних органів за захистом та своєчасним визначенням процесуального статусу. Це право закріплене:

– у п. 1, 2 ч. 2 ст. 56 КПК і полягає у тому, що під час досудового розслідування потерпілий має право на негайне прийняття та реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення, визнання його потерпілим, на отримання від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документу, що підтверджує її прийняття та реєстрацію;

– у ч. 2 ст. 55, де встановлено порядок, згідно з яким права й обов'язки потерпілого виникають у особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого;

– у п. 7 ч. 1 ст. 56, п. 5 ч. 1 ст. 303, п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК, у відповідності з якими, потерпілий протягом кримінального провадження має право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду у випадках і в порядку, передбаченому КПК.

Однак видається недостатнім забезпечення постраждалим особам права на доступ до правосуддя, якщо внаслідок

кримінального правопорушення особа перебуває у стані, що унеможливує подання нею відповідної заяви. За ч. 6 ст. 55 КПК потерпілим у таких випадках визнається одна особа із числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням потерпілими може бути визнано кілька осіб. Оскільки насправді родичів може й не бути або вони не бажають бути залучені як потерпілі чи самі є причетними до скоєння правопорушення щодо постраждалої особи, така особа фактично втрачає можливість реалізувати своє право на доступ до правосуддя. Особливого значення ця проблема набуває щодо неповнолітніх, дітей-сиріт. За законом, якщо потерпілим є неповнолітня особа або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, разом з нею залучається її законний представник, однак до участі не у кримінальному провадженні в цілому, а лише до участі у процесуальній дії (ч. 1 ст. 59 КПК). Такий порядок значно звужує право потерпілого на доступ до правосуддя в порівнянні з попереднім кримінальним процесуальним законодавством, за яким особа визнавалася потерпілою постановою слідчого, прокурора, суду (ч. 2 ст. 49 КПК 1960 р.).

Варто зазначити, що можливість потерпілого реалізувати свої права, у тому числі й право на доступ до правосуддя, багато в чому залежить від розуміння наданих йому законом прав та обов'язків, що дозволяють обрати найбільш ефективні засоби захисту своїх порушених прав та інтересів. У цьому зв'язку доречним буде порівняння процесуального закріплення відповідних прав потерпілого та підозрюваного. Якщо підозрюваний невідкладно отримує повідомлення про його права та їх роз'яснення (п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК), то щодо потерпілого законодавець не застосовує чітких приписів відносно обов'язку слідчого, прокурора роз'яснити процесуальні права на його прохання, як у випадку з підозрюваним (п. 1 ч. 1 ст. 56 КПК).

Слід звернути увагу на те, що попередній КПК містив припис, у відповідності з яким слідчий, прокурор, суд, визнавши особу потерпілою, мав роз'яснити їй права, передбачені законом (ст. 53). Вважаємо, що вказане положення слід передбачити й у чинному законодавстві з метою забезпечення реалізації прав потерпілого. На посадову особу, що веде процес, необхідно покласти обов'язок роз'яснити потерпілому зміст наданих йому законом прав, оскільки саме лише вручення потерпілому пам'ятки про його права та обов'язки зводить нанівець

ефективність процесуальної гарантії забезпечення можливості здійснення цих прав.

Необхідно також змінити редакцію ч. 2 ст. 55 КПК, за якою потерпілому вручається пам'ятка про процесуальні права та обов'язки лише у випадках, коли приймається його заява про вчинення кримінального правопорушення. Вважаємо більш прийнятним такий припис: «потерпілому вручається пам'ятка про процесуальні права та обов'язки особою, що прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення або заяву про залучення особи як потерпілого».

Окремі питання виникають щодо реалізації принципу безпосередності за відсутності потерпілого у ході кримінального провадження. Статтею 23 КПК визначено такі засадничі положення: «Суд досліджує докази безпосередньо. Показання учасників кримінального провадження суд отримує усно. Не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених КПК. Суд може прийняти як доказ показання осіб, які не дають їх безпосередньо в судовому засіданні, лише у випадках, передбачених КПК. Сторона обвинувачення зобов'язана забезпечити присутність під час судового розгляду свідків обвинувачення з метою реалізації права сторони захисту на допит перед незалежним та неупередженим судом». На відміну від законодавства країн, що мають сталі правові традиції забезпечення права на справедливий суд, у кримінально-процесуальних нормах яких потерпілий відноситься до свідків обвинувачення, в КПК їх статус розмежовується. Тому забезпечення участі потерпілого в судовому засіданні на практиці вважається спірним [14, с. 58]. До того ж, чинний КПК, на відміну від попереднього (ст. 72), забороняє привід потерпілого (ч. 3 ст. 140). Відтак, суддя позбавлений можливості отримувати показання потерпілого в суді, який остаточно оцінює їх як допустимі (ч. 4 ст. 95 КПК).

Законом передбачена можливість допиту хворого потерпілого слідчим суддею у порядку ст. 225 КПК. Однак такий допит можливий на етапі досудового розслідування за клопотанням сторони кримінального провадження, до складу якої потерпілий на цій стадії кримінального провадження законом не віднесений (п. 19 ст. 3 КПК). Якщо таке клопотання не надходило, потерпілий втрачає можливість захисту своїх прав. Відсутність потерпілого в судовому засіданні за об'єктивних обставин (хвороба, тяжкий стан як наслідок фізичної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням) позбавляє його

права відстоювати свої інтереси у випадках відмови прокурора від підтримання обвинувачення (ст. 340 КПК), зміни обвинувачення із застосуванням закону, що передбачає відповідальність за менш тяжке кримінальне правопорушення (ч. 3 ст. 338 КПК). Тому вважаємо за необхідне передбачити у законі для таких випадків обов'язкову участь представника потерпілого та законного представника, якщо потерпілими є особи, передбачені ч. 1 ст. 59 КПК.

Європейський Суд із прав людини у справі «Пеллеґріні проти Італії» наголосив на тому, що невід'ємним принципом права на змагальний судовий процес є надання кожній стороні в судовому провадженні, чи то в кримінальній, чи в цивільній справі, можливості розглянути й оскаржити будь-який доказ чи твердження, наведені з метою здійснити вплив на рішення суду [15].

Значного теоретичного й практичного інтересу набувають питання реалізації потерпілим своїх прав в умовах змагального кримінального процесу. Змагальність як принцип діяльності закріплена у п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України, ст. 22 КПК і передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення та захисту їх правових позицій, прав, свобод та законних інтересів засобами, встановленими КПК.

Законодавець неоднозначно трактує поняття сторони кримінального провадження: у п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК перелічені суб'єкти сторони обвинувачення – слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, встановлених КПК. У п. 25 цієї ж статті потерпілий виокремлюється від сторін кримінального провадження. Є підстави стверджувати, що потерпілий виступає стороною обвинувачення лише в разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді (ч. 2 ст. 340 КПК), а значить, набуває прав сторони кримінального провадження тільки на стадії судового розгляду.

За законом сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК (ч. 2 ст. 22 КПК). Що стосується збирання та подання доказів, клопотань та скарг, то ці права потерпілий має у відповідності із законом й не будучи стороною обвинувачення як самостійний учасник, права якого передбачені ст. 56 КПК. Реалізація потерпілим, як сторони кримінального провадження, «інших процесуальних прав» має місце у випадках, передбачених статтями 159, 225, 243 КПК та іншими. Оскільки

підтримання обвинувачення в суді є більш виключенням, аніж правилом, потерпілий на практиці не використовує право ініціювати відповідно допит свідка (ст. 225 КПК), тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159 КПК), самостійно залучати експерта на договірних умовах (ст. 243, 244 КПК).

Становище ускладнюється ще й тим, що в останньому випадку, як зазначено в науковій юридичній літературі [16, с. 112–119], існують протиріччя між положеннями КПК та Закону України «Про судову експертизу» [17], де в ч. 4 ст. 15 однозначно надано право потерпілому поряд із підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, виправданим на замовлення проведення експертизи.

Такий стан регулювання відносин у сфері кримінального провадження розцінюється як диспропорція між правами підозрюваного, обвинуваченого (сторона захисту) та потерпілого, яка має бути законодавчо усунена.

Значною мірою сприяє виконанню завдань кримінального провадження щодо потерпілого засада публічності. Її нормативний зміст полягає в обов'язку прокурора, слідчого в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (ст. 25 КПК).

Публічно-правова природа кримінального судочинства не виключає диспозитивних начал кримінального судочинства [18, с. 498], що закріплені у ст. 26 КПК як окремий принцип кримінального провадження: «сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених цим кодексом». При вчиненні певних злочинних посягань на права та законні інтереси осіб, визначених законом, відповідні посадові особи зобов'язані враховувати думку потерпілого щодо притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Засада публічності обмежується положенням кримінального процесуального закону про можливість розпочати кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого щодо кримінальних правопорушень, передбачених ст. 477 КПК або його закриття у зв'язку з відмовою потерпілого, його представника від обвинувачення.

Випадки, у яких кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого виступають як виключення із засади публічності.

Стаття 477 КПК значно розширює перелік кримінальних правопорушень, щодо яких кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого. Більшість із них злочини середньої тяжкості та навіть тяжкі. На наш погляд, таке розширення є необґрунтованим, оскільки наслідками деяких із зазначених у ст. 477 КПК злочинів може бути такий стан особи, що унеможлиблює подання нею заяви про вчинення кримінального правопорушення. Вочевидь, таке широке визначення меж приватного обвинувачення не має кримінологічного обґрунтування, оскільки не враховує суспільної небезпеки злочинних діянь, їх поширеності в суспільстві. Окремі автори вважають це безпідставним відступом від принципу публічності судочинства, що створює додаткові проблеми для потерпілих [7, с. 6–7].

Під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення мають бути виконані або прийняті в розумні строки. Це є принциповим законодавчим положенням (ст. 28 КПК): розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень (ч. 1 ст. 28 КПК).

Потерпілий зацікавлений у закінченні кримінального провадження у найкоротший термін. Європейський суд з прав людини у справі «Меріт проти України» (30.03.2004) свого часу вказав на незадовільний стан національної системи законодавства, яка передбачала право на оскарження тривалості розслідування лише після закінчення досудового розслідування [19]. Новим КПК одним із засобів вирішення проблеми надто тривалих строків розслідування кримінального провадження, поряд із встановленням максимальних строків розслідування (ст. 219 КПК), передбачена можливість оскарження слідчому судді вже під час розслідування постанови слідчого, прокурора про зупинення досудового розслідування зацікавленими особами: потерпілим, його представником і законним представником, а також підозрюваним, його захисником і законним представником (п. 2 ч. 1 ст. 303 КПК).

Водночас, продовження досудового розслідування за чинним КПК відбувається без повідомлення про це потерпілого (ч. 3 ст. 295 КПК). Зважаючи на те, що строки досудового розслідування відраховуються з моменту повідомлення особи про підозру (ст. 219 КПК), якому передуює досудове

розслідування, законодавчо не обмежене ніякими часовими рамками з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, потерпілий зацікавлений у отриманні інформації щодо зміни строків досудового розслідування. Позбавлення потерпілого можливості, на відміну від підозрюваного, його захисника, впливати або висловлювати думку щодо продовження строків досудового розслідування не сприяє виконанню завдань кримінального провадження щодо захисту особи в кримінальному процесі. Тому вважаємо за необхідне внести доповнення до ч. 3 ст. 295 КПК, які вимагатимуть включення потерпілого до переліку осіб, яким повідомляється про наміри слідчого, прокурора продовжити досудове розслідування. Будучи обізнаним у даному питанні, потерпілий зможе реалізувати ще одне право, надане йому законом – оскаржити прокурору вищого рівня недотримання розумних строків кримінального провадження (ч. 1 ст. 308 КПК).

Висновки. Принципи кримінальної процесуальної діяльності є однією з гарантій захисту прав особи в кримінальному провадженні, в тому числі й потерпілої. Система принципів спрямована на виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК). Законодавець має формувати нормативну базу у відповідності з принципами кримінального процесу. Обов'язок посадових осіб у сфері кримінального провадження – чітко дотримуватись вимог принципів положень. В контексті вибраної тематики будуть перспективними дослідження ролі принципів кримінального провадження в механізмі правового регулювання відносин, у яких бере участь потерпілий, визначення шляхів вдосконалення кримінального процесуального законодавства, що встановлює санкції за порушення принципів кримінальної процесуальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 слів / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел.– К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. –1440 с.
3. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса. – М. : Юрид. лит., 1971. – 199 с.

4. Кримінальний процес України: підручник / за ред. Ю.М. Грошевого, В.М. Хотенець. – Х. : Право, 2000. – 493 с.
5. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.]; за ред. М.В. Цвіка. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
6. Мірошніченко Т.М. Система принципів кримінального процесу: курс лекцій / Т.М. Мірошніченко, Д.В. Філін. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 1995. – 39 с.
7. Єфремов С. Новий КПК та його відповідність основним засадам (принципам) кримінального судочинства / С. Єфремов // Юридичний вісник України. – 2012. – № 16 (877). – С. 6–7.
8. Борисов Г.А. Общие принципы социалистического строя и советское право: дис. ... канд. юрид. наук / Г. А. Борисов. – Х. : Б. и., 1977. – 180 с.
9. Касумов Ч.С. Презумпция невиновности в советском праве. – Баку, 1984. –139 с.
10. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою // Права людини і професійні стандарти для юристів у документах міжнародних організацій. – Амстердам; К., 1996. – 341с.
11. Рішення по справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства». Європейський суд з прав людини. Рішення від 21.02.1975; [електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496#%22itemid%22:%22001-57496%22>
12. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. – Х. : Право, 2008. – 304 с.
13. Грошевий Ю.М. Реалізація принципу доступності правосуддя у побудові судової системи України / Ю.М. Грошевий // Вибрані праці. – Х. : Право, 2011. – 656 с.
14. Солодков А.А. Забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні: окремі питання правозастосування / А.А. Солодков // Право України. – 2013. – № 11. – С. 55–62.
15. Решение по делу «Пеллегрини против Италии». Европейский суд по правам человека Решение, Коммюнике от 20.07.2001; [електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2308.html
16. Аленін Ю.П. Потерпілий у кримінальному провадженні: деякі питання / Ю.П. Аленін, І.В. Гловюк // Право України. – 2013. – № 11. – С. 112–119.
17. Закон України «Про судову експертизу» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
18. Грошевий Ю.М. Проблеми загальної частини проекту Кримінально-процесуального кодексу України / Ю.М. Грошевий // Вибрані праці. – Х. : Право, 2011. – 656 с.
19. Справа «Меріт проти України». Європейський суд з прав людини. Рішення від 30.03.2004; [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19612>